

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Humanistyczny

WOJCIECH CHUDZIK

*Zagadnienie Centralnego Okręgu Przemysłowego (1937–1939)
w świetle poglądów politycznych*

The Issue of the Central Industrial District (1937–1939) According to Political Views

STRESZCZENIE

Na temat budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego wypowiedało się wiele środowisk Drugiej Rzeczypospolitej: politycznych, polityczno-gospodarczych, naukowych itp. W artykule przedstawiłem, jak poszczególne środowiska oceniały budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego. Opinie te zostały zaprezentowane na tle wyrażanych przez dane środowiska poglądów gospodarczych. Dotyczyły one m.in. sposobu realizacji inwestycji, wielkości przeznaczanych na nie nakładów finansowych, popierania rozwoju określonych dziedzin gospodarki, spraw dotyczących rynku pracy itd. Dyskusja nad kwestią budowy największej inwestycji Drugiej Rzeczypospolitej stanowiła ważną część debaty politycznej w drugiej połowie lat 30. XX w. w Polsce.

Słowa kluczowe: Centralny Okręg Przemysłowy; gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej; wojsko Drugiej Rzeczypospolitej; idee gospodarcze i polityczne

Budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) stanowi obok Gdyni największe osiągnięcie polityczno-gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej. Świadczy o tym fakt, iż na omawiane w artykule przedsięwzięcie wyłożono największe nakłady inwestycyjne. Budowa COP-u posiadała ważne elementy ideowe i historyczne. Nawiązuje ona do koncepcji tworzonych jeszcze w latach 20. XX w. Wówczas z inicjatywy władz wojskowych ogłoszono plan rozbudowy przemysłu zbrojeniowego w centrum kraju. Plan COP-u ważny był nie tylko w kontek-

ście przemysłowo-obronnym. W wytycznych budowa okręgu zawierała wiele pomysłów na rozwiązanie problemów społeczno-gospodarczych państwa. Ich realizacja miała pomóc w utworzeniu nowych ośrodków wytwórczych w dotychczas niezagospodarowanej części Polski. Ośrodki te miały pracować na potrzeby wojska i ludności i jednocześnie wchłaniać do zawodów pozarolniczych mieszkańców wsi. W kontekście historycznym budowa COP-u jest nawiązaniem do koncepcji uzdrowienia gospodarczego ziem polskich, które tworzono jeszcze w okresie zaborów. Realizacja nowego ośrodka przemysłowego nawiązywała także do polskich sukcesów gospodarczych z okresu Pierwszej Rzeczypospolitej. Budowa COP-u miała promieniować na wszystkie ziemie Polski i scalać poszczególne zabory. Była niewątpliwie ważnym elementem idei harmonizowania systemu prawno-gospodarczego Drugiej Rzeczypospolitej. Bezpośredni związek z budową COP-u miało ogłoszenie w 1936 r. 4-letniego planu inwestycyjnego. Planowaniem inwestycyjnym miał być objęty cały kraj. Korekty planu dokonano na początku 1937 r. i skoncentrowano większość inwestycji w COP-ie na styku województwa kieleckiego, lubelskiego, krakowskiego i lwowskiego. Okręg podzielono na trzy rejony: A – kielecki, pełniący rolę surowcową, B – lubelski, mający funkcję aprowizacyjną, a także najważniejszy rejon C – sandomierski, w którym zlokalizowano główne inwestycje fabryczne. Duży związek z budową COP-u miał również ogłoszony w 1936 r. 6-letni plan rozbudowy sił zbrojnych. Jak już wspomniano, zamierzenia inwestycyjne poprzedzające budowę COP-u, powstałe w pierwszej dekadzie Drugiej Rzeczypospolitej, miały charakter głównie zbrojeniowy. Sam COP nabierał natomiast w dużej mierze wymiaru społeczno-gospodarczego. Zakres przedsięwzięć realizowanych w COP-ie był różnorodny¹.

W artykule zamierzam przeanalizować opinie formułowane na temat COP-u w trakcie jego budowy przez różne środowiska polityczne (również te stojące w zdecydowanej opozycji wobec rządzących). W mniejszej części były to środowiska polityczno-gospodarcze lub naukowe. Ich działalności towarzyszyło jednak wyrażanie określonych poglądów na sprawy gospodarcze². Wskazana ana-

¹ Za jedne z najważniejszych monografii omawiających budowę COP-u należy uznać: J. Gołębiowski, *COP: dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000; M. Furtak, *COP Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939 – architektura i urbanistyka: kraj, region, miasto, fabryka, osiedle, budynek*, Łódź – Kraków 2014; W. Samecki, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939: wstępna faza programu uprzemysłowienia Polski*, Wrocław 1998; Z. Dziemianko, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń 2004.

² Podział na poglądy omawiane w artykule został ustalony na podstawie informacji z literatury przedmiotu. Wygląda on następująco: otoczenie polityczne Eugeniusza Kwiatkowskiego, Związek Naprawy Rzeczypospolitej, Obóz Zjednoczenia Narodowego, Klub Gospodarki Narodowej, Centralny Związek Przemysłu Polskiego „Lewiatan”, grupa „Jutro Pracy”, konserwatyści i neokonserwatyści, Krakowska Szkoła Ekonomiczna, Stronnictwo Narodowe, Obóz Narodowo-Radykalny „ABC” i „Falanga”, środowisko Katolickiej Nauki Społecznej, Stronnictwo Pracy, Związek Związków Zawodowych, Polska Partia Robotnicza, Stronnictwo Ludowe, Stronnictwo Demokratyczne,

liza ma na celu udzielić odpowiedzi na kilka pytań badawczych: z jakich pobudek formułowano określone opinie na temat COP-u, czy miały one podtekst polityczny, czy były wyraźnie oparte o światopogląd danego środowiska, czy opinie miały charakter nieoficjalnych postulatów wobec gospodarczych zamierzeń rządu, czy te postulaty władze starały się wdrażać w życie, czym różniły się poszczególne oceny i co charakteryzuje całościowy wynik oceny COP-u? Być może lepszym rozwiązaniem byłoby podzielenie artykułu na części poświęcone dziedzinom gospodarczym COP-u, np. jedna część dotyczyłaby tego, jak poszczególne środowiska oceniały sprawę realizacji inwestycji prywatnych, państwowych lub samorządowych itp. Wprowadzenie takiej konstrukcji treści i przeanalizowanie różnych aspektów tworzenia COP-u przekroczyłoby jednak możliwości objętościowe niniejszego artykułu.

Postaram się przedstawić w sposób obiektywny poszczególne opinie. Możliwość tę częściowo utrudnia fakt, że o COP-ie mogły się wypowiadać różne osoby z danego środowiska. Ponadto opinie te w niektórych przypadkach mogły się zmieniać wraz z postęпами w budowie nowego ośrodka przemysłowego. Na zmiany te mogły mieć wpływ również wydarzenia międzynarodowe, które przybliżały Polskę do wojny i zwiększały poczucie zagrożenia ze strony sąsiadów. Dokonując kwerendy oraz analizy źródeł i literatury przedmiotu, dążyłem do opisanie opinii odzwierciedlających rzeczywiste poglądy konkretnych środowisk na sprawę budowy COP-u.

Do napisania niniejszego artykułu zainspirowały mnie trzy pozycje naukowe. Jedną z nich to książka Jerzego Gołębiowskiego zatytułowana *Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939*³, opisująca dyskusję na temat zaangażowania się państwa w gospodarkę. Bardzo interesującą pracę napisał Marian Marek Drozdowski – wybitny znawca postaci Eugeniusza Kwiatkowskiego, który w historiografii jest uważany za twórcę COP-u. Praca M.M. Drozdowskiego jest zatytułowana *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii i publicystyce historyczno-ekonomicznej*⁴. We wskazanej książce autor opisał opinie wy-

Komunistyczna Partia Polski. Poszczególne środowiska posiadały swoje odłamy. W takich przypadkach ukazałem opinie na temat COP-u prezentowane oddzielnie przez każdy z odłamów. Należy wskazać, że niektóre z tych środowisk mogły się nawzajem przenikać. Niniejszą problematykę jako wątek poboczny (poglądy na sprawę budowy COP-u członków Centralnego Związku Przemysłu Polskiego „Lewiatan”, Ferdynanda Zweiga, Stanisława Grabskiego, czasopisma „Czas” oraz Stanisława Miłkowskiego – działacza Stronnictwa Ludowego) poruszyłem również w artykule konferencyjnym: *Wybrane aspekty propagandy gospodarczej – na przykładzie Centralnego Okręgu Przemysłowego (1936–1939)*, Konferencja pt. „Władza a społeczeństwo”, Katowice, 12 czerwca 2013 r., Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego [w druku].

³ Zob. J. Gołębiowski, *Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939*, Kraków 1978.

⁴ Zob. M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii i publicystyce historyczno-ekonomicznej*, Warszawa 1992.

rażane na temat działalności polityczno-gospodarczej E. Kwiatkowskiego, również w kontekście jego prac nad tworzeniem COP-u. Kolejną książką jest praca zbiorowa pt. *Centralny Okręg Przemysłowy. Koncepcja i realizacja w artykułach prasowych z lat 1935–1939* autorstwa Andrzeja Józefa Kozłowskiego, Andrzeja Buszki i Iwony Zofii Czaplickiej-Kozłowskiej. W pracy tej jest opisana realizacja COP-u w świetle czterech politycznych organów prasowych, tj. takich pism, jak „Robotnik” (organ Polskiej Partii Socjalistycznej), „Warszawski Dziennik Narodowy” (organ Stronnictwa Narodowego), „Gazeta Polska” (organ prasowy miarodajny dla rządu i Obozu Zjednoczenia Narodowego) oraz „Zielony Sztandar” (organ Stronnictwa Ludowego)⁵. W niniejszym artykule ująłem syntetycznie różne środowiska, których opinie na temat budowy okręgu do pewnego stopnia oddają obraz COP-u widziany także przez opinię publiczną. Niewątpliwie warto było przeprowadzić badania na temat tego, jak COP był widziany przez przykładowego obywatela. Do tego należałoby wykorzystać m.in. źródła pamiętnikarskie, niejednokrotnie trudno dostępne, oraz przedwojenne wyniki badań socjologiczno-ekonomicznych. W przypadku konkretnej grupy przytoczyłem również krótki opis jej ogólnych poglądów gospodarczych. Niekiedy z konieczności korzystałem ze źródeł powojennych. W takich sytuacjach przyjmowałem założenie, że opinia konkretnej osoby lub środowiska na temat COP-u, zawarta w tych źródłach, zbiegała się z opinią wyrażaną przed wybuchem wojny.

Pisząc ten tekst, korzystałem z wielu materiałów. Wśród opracowań znalazły się nie tylko te wymienione powyżej. W trakcie dokonywania kwerendy natknąłem się na prace związane z ruchami politycznymi dotyczącymi gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej lub przedstawiające określoną myśl gospodarczą czy polityczną. W ramach źródeł historycznych w przeważającej mierze została wykorzystana prasa. Organy prasowe potraktowałem jako ważne miejsce wyrażania myśli i poglądów określonych grup. W poszukiwaniu gazet należących do poszczególnych środowisk pomogła mi m.in. znana w środowisku historycznym praca Andrzeja Paczkowskiego pt. *Prasa polska w latach 1918–1939*⁶, a także wykorzystywane opracowania. Wśród źródeł znalazły się również różnego rodzaju przedwojenne i wojenne publikacje⁷.

Wśród oceniających COP znalazł się jego współtwórca E. Kwiatkowski oraz środowisko polityczne, z którym był powiązany. Według poglądów gospodarczych E. Kwiatkowskiego w rozwoju gospodarczym kraju sektor państwowy

⁵ Zob. A.J. Kozłowski, A. Buszko, I.Z. Czaplicka-Kozłowska, *Centralny Okręg Przemysłowy: koncepcja i realizacja w artykułach prasowych z lat 1935–1939*, Olsztyn 2010.

⁶ Zob. A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980.

⁷ Zarówno opracowania, jak i wykorzystywane tytuły prasowe oraz inne źródła są wymienione w przypisach i bibliografii.

i prywatny mogły ze sobą bez przeszkód współdziałać⁸. Podkreślał on wysokie znaczenie realizowanych inwestycji infrastrukturalnych, które miały stwarzać odpowiednie warunki techniczne i ekonomiczne dla opłacalności budowy fabryk w COP-ie, zwracał uwagę na istotę argumentów przemawiających za budową COP-u, m.in. o zlokalizowanych na jego terenie odpowiednich zasobach surowcowych ważnych dla rozwoju przemysłu⁹. Wspominał nie tylko o ważnym aspekcie wojskowym, ale również społeczno-gospodarczym budowy COP-u¹⁰. Wywodzący się z ruchu „zetowego” (Związku Młodzieży Polskiej „Zet”) Związek Naprawy Rzeczypospolitej (ZNR) oceniał, że dobrobyt kraju może być zapewniony przez sprawnie działającą władzę, realizującą aktywną politykę gospodarczą. Z ruchu „zetowego” wywodził się sam E. Kwiatkowski, a także jego współpracownik z Ministerstwa Skarbu Janusz Rakowski¹¹. Według J. Rakowskiego COP był ważnym elementem programu naprawy gospodarczej państwa¹². Wskazał on, że „Powstanie COP w dziedzinie przebudowy gospodarczej będzie miało olbrzymie znaczenie nie tylko dla powiatów wchodzących w jego skład”¹³. Pozytywnie o COP-ie wypowiediano się na łamach organu prasowego ZNR „Naród i Państwo”. Na łamach tego pisma o COP-ie pisał związany z ruchem „zetowym” Melchior Wańkowicz¹⁴. W jednym z tekstów podkreślił on szybkie tempo realizacji inwestycji na terenie COP-u: „Całość Zakładów w Stalowej Woli będzie wybudowana i uruchomiona na jeden rok wcześniej od umownego terminu”¹⁵. Inny ze współpracowników E. Kwiatkowskiego z Ministerstwa – Kajetan Dzierżykraj-Morawski, krytykował zbyt duży rozrost administracji wojskowej w przedsiębiorstwach zbrojeniowych w COP-ie¹⁶. Myślę, że ostatni pogląd można śmiało przypisać również E. Kwiatkowskiemu i jego otoczeniu politycznemu.

⁸ A.A. Lipska, *Koncepcje gospodarcze rządu 1936–1939. Rys historyczny*, [w:] *Koncepcje gospodarcze Eugeniusza Kwiatkowskiego 1888–1974. Konferencja Naukowa. Koszalin, 12 grudnia 2000 r.*, red. L. Bończa-Bystrzycki, B. Polak, t. I, Koszalin 2000, s. 98.

⁹ *Fragment przemówienia E. Kwiatkowskiego na Plenum Sejmu z 1 XII 1937 r. dotyczący budowy COP-u*, [w:] *Archiwum polityczne Eugeniusza Kwiatkowskiego*, wstęp, wybór i oprac. M.M. Drozdowski, współpr. E. Kwiatkowska-Obrąpalska, Warszawa 2002, s. 153.

¹⁰ *Fragment przemówienia E. Kwiatkowskiego na Plenum Sejmu z 2 XII 1938 r. na temat realizacji Czeroletniego Planu Inwestycyjnego i koncepcji planu piętnastoletniego*, [w:] *Archiwum polityczne...*, s. 210.

¹¹ P. Waingertner, *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006, s. 6, 54, 57, 233, 367.

¹² J. Rakowski, *Rola Centralnego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1938, s. 3; M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii...*, s. 21.

¹³ *Ibidem*, s. 18.

¹⁴ P. Waingertner, „*Naprawa*” (1926–1939). *Z dziejów obozu pomajowego*, Warszawa 1999, s. 230; *idem*, *Ruch zetowy...*, s. 31.

¹⁵ M. Wańkowicz, *Nie mów „COP”*, „Naród i Państwo” 1938, nr 47–48, s. 10.

¹⁶ K. Morawski, *Wspomnienia z pracy w Ministerstwie Skarbu (Od grudnia 1936 do października 1939)*, „Kultura” (Paryż) 1950, nr 2/28–3/29, s. 182–183.

Najważniejszą piłsudczykowską organizacją polityczną funkcjonującą w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej był powstały w 1937 r. Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN), w ramach którego starano się konsolidować obóz władzy¹⁷. Według OZN-u państwo miało prawo aktywnie oddziaływać na gospodarkę, szczególnie w dziedzinach związanych z przemysłem zbrojeniowym. Aktywna działalność gospodarcza państwa miała bronić polskich interesów ekonomicznych w sytuacji, gdyby kapitał zagraniczny negatywnie na nie oddziaływał¹⁸. OZN traktował budowę COP-u jako realizację części również swoich idei. Z jednej strony okręg przemysłowy służył społeczeństwu i gospodarce, a z drugiej – co było szczególnie ważne dla OZN-u – dla obrony państwa¹⁹. W jednym z artykułów w „Gazecie Polskiej” napisano, że COP był rozwiązaniem poprawiającym nastroje gospodarcze w społeczeństwie:

Centralny Okręg Przemysłowy jest w Polsce i będzie coraz więcej ośrodkiem promieniowania optymizmu. Uzasadnione wydaje się zarazem przypuszczenie, że jego budowa i zagospodarowanie staną się nie tylko elementem stałości poprawy w Polsce, lecz i jednym z czynników, pozytywnie, twórczo i realnie cementujących społeczeństwo polskie²⁰.

W „Polsce Zbrojnej” pozytywnie pisano o roli obronnej okręgu. Pokreślono, że dzięki budowie COP-u starano się „w sposób planowy przystosować strukturę przemysłową Polski do nowoczesnych wymagań obrony, która nie może być improwizacyjną”²¹. OZN krytycznie odnosił się do sposobu finansowania inwestycji COP-u. Chciano bowiem, aby Ministerstwo Skarbu zastosowało śmielszą politykę emisji pieniądza²².

W 1928 r. wokół Stefana Starzyńskiego uformowała się tzw. I Brygada Gospodarcza. W jej skład weszły osoby ze świata polityki, ekonomii, gospodarki i kręgów urzędniczych. I Brygada opowiadała się za aktywnym udziałem państwa w tych dziedzinach gospodarki, w których inicjatywa prywatna nie radziła sobie lub była zbyt słaba, aby sprostać wyzwaniom finansowym²³. I Brygada Gospodarcza znalazła swoją kontynuację w utworzeniu Klubu Gospodarki Naro-

¹⁷ J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985, s. 8–10.

¹⁸ J. Gołębiowski, *Spór o etatyzm...*, s. 89; W. Paruch, *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*, Lublin 2005, s. 464.

¹⁹ J.M. Majchrowski, *Problematyka ekonomiczno-społeczna w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1981, t. DCXXX, s. 58.

²⁰ (b.w.), *COP – symbol stałości i poprawy*, „Gazeta Polska” 1938, nr 98, s. 1.

²¹ *COP a obrona państwa*, „Polska Zbrojna” 1938, nr 103, s. 1.

²² M.M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939*, Warszawa 1963, s. 89.

²³ P. Janus, *W nurcie polskiego etatyizmu. Stefan Starzyński i Pierwsza Brygada Gospodarcza 1926–1932*, Kraków 2009, s. 226–227.

dowej. Klub działał w ramach dwutygodnika „Gospodarka Narodowa”. Na czele Klubu stał Czesław Bobrowski²⁴. Działacze bronili m.in. zasadności funkcjonowania przedsiębiorczości państwowej²⁵. W Klubie wobec COP-u odnoszono się z entuzjazmem²⁶. Podkreślano jednak, że wobec dużych potrzeb społeczno-gospodarczych Polski skala inwestycji w COP mogłaby być znacznie większa. Według „Gospodarki Narodowej” potencjał polskich możliwości miał na to pozwolić²⁷. Uważano, że w polityce budowy COP-u władze nie wykorzystywały wszystkich możliwości (przede wszystkim planowego działania)²⁸.

Powstały w 1919 r. Centralny Związek Polskiego Przemysłu, Górnicztwa, Handlu i Finansów połączył się w 1932 r. z Górnośląskim Związkiem Przemysłowców Górniczo-Hutniczych i zmienił nazwę na Centralny Związek Przemysłu Polskiego CZPP, popularnie zwany „Lewiatanem”. Organizacja zrzeszała wielki kapitał. Przywódcą „Lewiatana” był Andrzej Wierzbicki²⁹. „Lewiatan” krytycznie odnosił się do działalności gospodarczej państwa, ale tylko z punktu widzenia jej wpływu na sektor prywatny. Tej organizacji wielkoprzemysłowej nie przeszkadzał już proces monopolizacji. Poglądy „Lewiatana” na sprawę udziału państwa w gospodarce mogły się w praktyce zmieniać. Na ich kształt miała wpływ określona w danym czasie sytuacja polityczno-gospodarcza. Akceptowano te działania władz, które gwarantowały zabezpieczenie interesów sfer wielkoprzemysłowych³⁰. „Lewiatan” ogólnie wyrażał się pozytywnie na temat budowy COP-u. Członkowie „Lewiatana” wymieniali własne postulaty związane z tworzeniem okręgu. W jednym z organów prasowych „Lewiatana” – „Przeglądzie Gospodarczym”, umieszczono przemówienie A. Wierzbickiego, który podkreślił, że trudno jest zaplanować z góry rozwój gospodarczy na parę lat do przodu i ocenić możliwość powodzenia takich planów, również w wymiarze finansowym. Należało jednak według niego zaryzykować i realizować takie inwestycje, których owocem będą dzieła użyteczne dla społeczeństwa i gospodarki. Podkreślił bowiem, że istotna jest nie tylko budowa wielkich zakładów przemysłowych, ale też rozbudowa infrastruktury, która stwarza większe i bardziej opłacalne możliwości inwestowania³¹. Podkreślił ponadto dużą rolę działalności sektora prywatnego w COP-ie.

²⁴ U. Zagóra-Jonszta, *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (Problemy etatyzmu, planowania i kartelizacji)*, Katowice 1991, s. 188.

²⁵ A. Jarosz, *Problem etatyzmu w ujęciu przedstawicieli Klubu Gospodarki Narodowej*, „Gospodarka Narodowa” 2001, z. 4 (116), s. 11.

²⁶ K. Sokołowski, *Czesław Bobrowski i „Gospodarka Narodowa”*. *Przyczynek do historii*, „Ekonomista” 1984, nr 1–2, s. 3.

²⁷ W. Ptaszyński, *Krok naprzód*, „Gospodarka Narodowa” 1938, nr 19, s. 276.

²⁸ K. Sokołowski, *op. cit.*, s. 33.

²⁹ U. Zagóra-Jonszta, *Spory o model gospodarki...*, s. 84.

³⁰ K. Dziewulski, *Spór o etatyzm 1919–1939*, Warszawa 1981, s. 74–77.

³¹ *Impulsy odnowienia sił. Przemówienie posła Andrzeja Wierzbickiego na plenum Sejmu dn. 14 lutego 1938 r.*, „Przegląd Gospodarczy” 1938, z. 5, s. 177–178.

Stwierdził bowiem: „Bez rozwoju gospodarstwa społecznego i gospodarstw jednostkowych plan ten nie może być zrealizowany”³². Inny z działaczy „Lewiatana”, Tadeusz Bernadzikiewicz, w 1937 r. mocno podkreślił oczekiwaną organizację w kontekście realizacji COP-u: „Trzeba przestawić politykę ekonomiczną państwa na popieranie polskiej przedsiębiorczości prywatnej. Trzeba zepchnąć »etatyzm«, który w umiarkowanych granicach jest słuszny i celowy, z miejsca, które obecnie zajmuje”³³. Już w sierpniu 1938 r. inne pismo „Lewiatana” – „Kurier Polski”, donosiło: „Centralny Okręg Przemysłowy staje się przedmiotem stale wzrastającego zainteresowania ze strony inicjatywy gospodarczej. Wyrazem tego zainteresowania są przede wszystkim [sic!] coraz liczniejsze zgłoszenia przemysłowców, kupców, rzemieślników i.t.p., zamierzających uruchomić swe warsztaty pracy w COP”³⁴.

Jedną z piłsudczykowskich grup była skupiona wokół pisma „Jutro Pracy”. Jej głównym przedstawicielem był Jan Hoppe. W przekonaniu tego środowiska państwo miało pełnić ważną i aktywną rolę w gospodarce³⁵. Istotne było zagadnienie unarodowienia gospodarki³⁶. Podkreślano, że na polską gospodarkę negatywnie oddziałuje kapitał zagraniczny³⁷. Środowisko „Jutra Pracy” przychylnie odnosiło się do COP-u. W jednym z artykułów Władysław Ihnatowicz podkreślił, że w COP-ie są tworzone rzeczy na tyle wielkie, że powinny doprowadzić do uwolnienia społeczeństwa od pesymizmu gospodarczego. Wskazał też na zaletę skoncentrowania środków finansowych inwestycji na terenie COP-u. Dzięki temu bardziej widoczne mogły być pozytywne efekty aktywnej polityki gospodarczej. Ponadto pozytywnie ocenił stosowanie planowego działania przy realizacji największej inwestycji Drugiej Rzeczypospolitej³⁸. W ocenie innego członka omawianej grupy, Juliusza Dudzińskiego, wadą realizacji inwestycji była konserwatywna polityka opierania waluty na parytecie złota. Według J. Dudzińskiego należało tę politykę uczynić bardziej otwartą, dzięki czemu inwestycje miały być dynamiczniej realizowane³⁹.

Dość rozbieżne były oceny na temat COP-u dokonane przez konserwatystów. Jeżeli chodzi o poglądy gospodarcze, to wspólnie stali na stanowisku, że na rozwój gospodarczy wpływa działanie jednostek. Jednakże poszczególne środowi-

³² *Ibidem*, s. 178.

³³ T. Bernadzikiewicz, *Mała reforma etatyzmu*, Warszawa 1937, s. 6.

³⁴ *Przemysłowcy tworzą wielkie zakłady fabryczne w COP*, „Kurier Polski” 1938, nr 224, s. 2.

³⁵ T. Sikorski, „Narodowi piłsudczycy”. *Nacjonalizm państwowy w ujęciu grupy „Jutro Pracy” (1931–1939)*, [w:] *Polska bez marszałka. Dylematy piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008, s. 185.

³⁶ J. Bardach, *Grupa „Jutro Pracy” a idea konsolidacji narodowej w latach 1935–1939*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1981, No. 543, Historia XXXVI, s. 45.

³⁷ J. Faryś, *Myśl gospodarcza piłsudczyków (1935–1939)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1986, R. I (XXX), z. 3, s. 52.

³⁸ W. Ihnatowicz, *Wyzwolenie energii*, „Jutro Pracy” 1938, nr 5, s. 2.

³⁹ J. Dudziński, *Moich siedem grzechów głównych*, Warszawa 1939, s. 76, 79.

ska konserwatystów były w stanie zaakceptować odmienny poziom działania gospodarczego państwa⁴⁰. Jedno ze środowisk konserwatystów było skupione wokół pisma „Czas”. Uważało ono nadmierny etatyzm za niebezpieczny dla ustroju kapitalistycznego⁴¹. Wypowiadano się pozytywnie o COP-ie, lecz w części opinii podkreślano jedynie jego sens wojskowy⁴². Zdawano sobie sprawę z tego, że część przedsięwzięć realizowanych w COP-ie przekracza możliwości polskiego sektora prywatnego. Sprzeciwiano się realizacji tej części inicjatyw, które miały charakter typowo etatystyczny. Dyskusyjna była sprawa wprowadzenia w COP-ie ulg inwestycyjnych. Z jednej strony miały dać możliwości inwestowania w okręgu prywatnych kapitałów⁴³, z drugiej istniało duże ryzyko, że ulgi przesuną „kosztem skarbu państwa – procesy inwestycyjne z przedsięwzięć więcej rentownych ku nierentownym”⁴⁴.

Powstały w 1935 r. Związek Polskiej Myśli Państwowej (ZPMP), z Janem Bobrzyńskim na czele, na tle innych polskich środowisk konserwatystów był szczególnie przeciwny etatyzmowi. Mimo wszystko zdawano sobie sprawę, że w Polsce nie da się zupełnie usunąć państwowej działalności gospodarczej⁴⁵. Organem ZPMP była „Nasza Przyszłość”. Na podstawie jednego z artykułów opublikowanych w tym piśmie można stwierdzić, że ZPMP akceptował państwowy wysiłek inwestycyjny w COP tylko i wyłącznie w wymiarze zbrojeniowym⁴⁶.

Inne środowisko stanowili konserwatyści wileńscy związani z dziennikiem „Słowo”. Omawiana grupa stała na straży interesów gospodarczych Kresów północno-wschodnich. Ponadto twierdziła, że możliwości rozwoju gospodarczego są w Polsce ograniczane przez przerośniętą administrację państwową⁴⁷. Wśród najważniejszych działaczy konserwatystów wileńskich należy wymienić Władysława Studnickiego, który wyrażał się o COP-ie negatywnie. Jacek Gzella stwierdził, iż zdaniem W. Studnickiego „Polityka inwestycyjna wobec COP-u spowodowała, iż inne rejony Polski pozbawione zostały środków finansowych na rozwój

⁴⁰ W. Mich, *Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin 1996, s. 222.

⁴¹ J. Gołębiowski, *Spór o etatyzm...*, s. 85; B. Gałka, *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*, wydanie uzup. i popr., Toruń 2013, s. 174.

⁴² W. Mich, *Między integryzmem a liberalizmem...*, s. 254; *Przygotowanie gospodarstwa do wojny*, „Czas” 1938, nr 160, s. 1.

⁴³ A. G., *O właściwą propagandę na rzecz COP-u*, „Czas” 1938, nr 108, s. 1.

⁴⁴ *Interwencjonizm podatkowy*, „Czas” 1938, nr 81, s. 1.

⁴⁵ J. Gołębiowski, *Spór o etatyzm...*, s. 84–85; W. Mich, *Publicystyka „Naszej Przyszłości” 1930–1939*, Lublin 2009, s. 341.

⁴⁶ *Prawda gospodarcza*, „Nasza Przyszłość” 1938, nr 66, s. 26.

⁴⁷ M. Wojtacki, „Słowo” Stanisława Cata-Mackiewicza. *Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939: monografia pisma*, Toruń 2009, s. 342, 238, 350.

gospodarczy [...]”⁴⁸. W jednym z numerów „Słowa” wskazano: „COP jest w ogóle wielkim błędem naszej polityki gospodarczej. Ale z punktu widzenia Kresów – to coś dużo gorszego, to krzywda i klęska”⁴⁹.

Innym środowiskiem byli neokonserwatyści związani z pismami „Bunt Młodych” i „Polityka”⁵⁰. Środowisko to dopuszczało możliwość większej ingerencji państwa w sprawy gospodarcze. Podkreślało ono ważną rolę własności prywatnej. Uważało jednak, że własność ta powinna służyć społeczeństwu. Osiągnięte korzyści finansowe powinny być spożytkowane m.in. na tworzenie miejsc pracy, co według jednego z członków środowiska – Kazimierza Studentowicza, miało być kontrolowane przez państwo⁵¹. Według jednego z publicystów „Polityki” – Mieczysława Pruszyńskiego, idea COP-u powinna być realizowana w zupełnie inny sposób, niż dzieje się to w praktyce:

Państwo winno w nim podejmować się głównie inwestycji o rentowności pośredniej, a więc: 1) energetyczne; 2) wodne; 3) komunikacyjne. Państwo więc winno rozbudowywać zakład wodno-elektryczny w Rożnowie, inne wielkie elektrownie okręgowe, sieć wysokiego napięcia, rurociągi gazowe. Państwo winno uregulować Wisłę, uczynić ją spławną arterią komunikacyjną (połączenie z Śląskiem i portami morskimi). Państwo wreszcie winno rozbudować komunikację kolejową i kolejową w tym napół dzikim dotychczas kraju. Ale na tym – stop. Huty i fabryki [...] winno budować nie Państwo, ale kapitał prywatny do tego zachęcany⁵².

Istotny udział w dyskusji nad modelem rozwoju gospodarczego Drugiej Rzeczypospolitej miała konserwatywno-liberalna Krakowska Szkoła Ekonomiczna. W jej poglądach główny prym wiodły: wolny rynek, własność prywatna i jej fundamentalne znaczenie dla gospodarki oraz minimalna ingerencja państwa w sprawy gospodarcze⁵³. Omawiana szkoła uchodziła za środowisko anty-etatystyczne⁵⁴. Ważnym organem prasowym, w którym publikowali przedstawiciele szkoły, była „Polityka Gospodarcza”. Jeden z przedstawicieli szkoły krakowskiej, Stanisław Lauterbach, twierdził, że w kontekście tworzenia COP-u zbyt dużo mówi się o inwestowaniu, a zbyt mało o problemie finansów inwestycyjnych i ich źródeł. Uważał, że nakręcanie koniunktury nie może przynieść pozytywnych skutków dla polskiej gospodarki. Nie była ona bowiem tak silna, jak choćby gospodarki USA

⁴⁸ J. Gzella, *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń 1993, s. 75.

⁴⁹ Al, *COP a Ziemia Wschodnie*, „Słowo” 1938, nr 162, s. 1.

⁵⁰ G. Schetyna, *Neokonserwatyści w II Rzeczypospolitej*, „Czas Kultury” 1990, nr 17, s. 54.

⁵¹ M. Król, *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Warszawa 1980, s. 28.

⁵² M. Pruszyński, *Kilka uwag o COPie*, „Polityka” 1938, nr 12, s. 4.

⁵³ Z. Hockuba, *Liberalizm gospodarczy szkoły krakowskiej*, „Ekonomista” 1994, nr 6, s. 805, 811, 816–817.

⁵⁴ D. Grzybek, *Polityczne konsekwencje idei ekonomicznych w myśli polskiej 1869–1939*, Kraków 2012, s. 97–98.

czy Niemiec. Uważał, że budowa COP-u może mieć sens tylko i wyłącznie zbrojeniowy. W związku z tym przeciwstawiał się traktowaniu COP-u jako inwestycji o charakterze gospodarczo-wojskowym. Popierał tylko te inwestycje publiczne, które służyły obronie państwa. Państwo według S. Lauterbacha może inwestować tylko wtedy, gdy daje to pozytywne skutki dla inicjatywy prywatnej, gdy wskazują na to potrzeby armii oraz gdy nie naraża to finansów publicznych na uszczerbek. Według niego robotom publicznym nie należało przypisywać roli socjalnej. Ich organizację powinno się traktować jako przedsięwzięcia realizowane w miarę potrzeb państwa, dostosowane do jego możliwości budżetowych⁵⁵. W „Polityce Gospodarczej” dopuszczano realizację w COP-ie tylko tych przedsięwzięć społeczno-gospodarczych przez państwo, które będą rentowne⁵⁶. Według Adama Heydla w okresie zagrożenia wojennego wszelkie przedsięwzięcia inwestycyjne należało poświęcić wojsku⁵⁷. Interesujący jest przypadek Ferdynanda Zweiga, również członka Krakowskiej Szkoły Ekonomicznej i zwolennika liberalizmu ekonomicznego. Doświadczenia wielkiego kryzysu sprawiły, że zauważył on w interwencjonizmie państwowym możliwą receptę na problemy gospodarcze⁵⁸. W trakcie budowy COP-u F. Zweig zmienił swoją ocenę na temat budowy okręgu z negatywnej na pozytywną⁵⁹. W czasie bezpośrednio poprzedzającym wybuch wojny w „Polityce Gospodarczej” chwalono E. Kwiatkowskiego za to, że realizując COP, stworzył i zastosował hierarchię celów inwestycji⁶⁰.

Dużo bardziej złożoną kwestią jest przedstawienie ocen na temat COP-u wystawianych przed środowisko narodowe. W czasie tworzenia okręgu środowisko to miało kilka odłamów. Utrwalił się podział na tzw. starych i młodych członków Stronnictwa Narodowego (SN). Pierwsi akceptowali większy udział państwa w gospodarce, natomiast drudzy stali przy tradycyjnych, konserwatywno-liberalnych poglądach. Oba środowiska traktowały istotę własności prywatnej za ważną dla gospodarki⁶¹. W obu też opinie na temat budowy COP-u były różnorakie.

⁵⁵ S. Lauterbach, *O totalną logikę gospodarczą (na marginesie dyskusji Kwiatkowski – Wenda)*, „Polityka Gospodarcza” 1938, nr 78, s. 2–5; *idem*, *Inwestycje polityczne*, „Polityka Gospodarcza” 1937, nr 39, s. 3–4; P. Tanewski, *Publicystyka gospodarcza Stanisława Lauterbacha-Zarzewskiego w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, R. CII, z. 2, s. 48–49.

⁵⁶ *Centralny Okręg*, „Polityka Gospodarcza” 1938, nr 76, s. 4.

⁵⁷ A. Heydel, *Wytyczne gospodarki wojennej*, „Polityka Gospodarcza” 1939, nr 84/85, s. 1.

⁵⁸ M. Czerwiński, *Leseferyzm – interwencjonizm liberalny – planowanie centralne. Ferdynanda Zweiga ewolucja poglądów dotyczących gospodarczej roli państwa*, [w:] *Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej – teorie ekonomiczne a polityka gospodarcza państw*, red. U. Zagóra-Jonszta, Katowice 2001, s. 171.

⁵⁹ *Idem*, *Poglądy społeczno-ekonomiczne Ferdynanda Zweiga*, Katowice 1996, s. 86.

⁶⁰ *Broszura Dyr. Rakowskiego*, „Polityka Gospodarcza” 1939, nr 90, s. 18.

⁶¹ Szerzej: M. Szolucha, *Naród i ekonomia. Myśl społeczno-ekonomiczna Narodowej Demokracji w okresie II RP*, Szczecin 2008, s. 78–89; M. Ryba, *Spór o politykę ekonomiczną w myśli obozu narodowego*, „Cywilizacja” 2007, nr 20, s. 73–81; J. Kornaś, *Stracone nadzieje. Szkice z myśli społeczno-politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1945)*, Toruń – Kraków 2009, s. 39–46.

Wśród środowiska „starych” był m.in. Stanisław Głabiński. Według niego projekty infrastrukturalne o większej skali, towarzyszące budowie COP-u (kanał Bałtyk – Morze Czarne), były nierealne⁶². Z kolei inny członek „starych”, Stanisław Grabski, poparł budowę COP-u⁶³. S. Grabski wraz z innym przedstawicielem grupy, Jerzym Zdziechowskim, krytykowali metody finansowania inwestycji i domagali się bardziej otwartej polityki pieniężnej, czego wymagała napięta sytuacja międzynarodowa⁶⁴. Jeden z ważniejszych przedstawicieli środowiska, Roman Rybarski, podkreślał negatywne skutki towarzyszącej inwestycjom etatyzacji gospodarki⁶⁵. Członek „młodych”, Jędrzej Giertych, wskazał, że budowa COP-u była jedną z wielu zasług gospodarczych E. Kwiatkowskiego⁶⁶. J. Giertych i Adam Doboszyński (kolejny członek „młodych”) zarzucali również stosowanie nadmiernego etatyzmu⁶⁷. Wśród organów prasowych SN były m.in. „Warszawski Dziennik Narodowy” oraz „Myśl Narodowa”. W pierwszym piśmie doceniano wszelkie przejawy inwestowania w COP przez kapitał prywatny⁶⁸. Wskazano, że w związku z budową COP-u „Dla inicjatywy prywatnej otwierają się nowe rozległe pola działania”⁶⁹. Podkreślano, że większą rolę w COP-ie powinien mieć drobny kapitał. Miał być on nie tylko receptą na sukces gospodarczy. Wskazywano, że tworzone przez niego małe zakłady mogą tak samo, a nawet lepiej niż te duże, sprostać pracom na rzecz przemysłu obronnego⁷⁰. Domagano się unarodowienia gospodarki w COP-ie⁷¹. W „Myśli Narodowej” wskazano, że ilość inwestycji prywatnych w COP jest niedostateczna oraz że nie docenia się znaczenia rodzimych złóż surowcowych⁷². Oceniano, że ze względów strategicznych zakłady zbrojeniowe powinny być bardziej rozproszone, a związku z tym ich lokalizacja nie powinna ograniczać się do samego okręgu⁷³.

Oddzielnie należy potraktować inny odłam ruchu narodowego, tj. Obóz Narodowo-Radykalny (ONR), który wywodził się z dziedzictwa endecji. W ONR-ze nastąpił podział na dwie grupy: „ABC” i „Falanga”⁷⁴. Środowisko „Falangi” opo-

⁶² S. Głabiński, *Wspomnienia polityczne*, Warszawa 2007, s. 82.

⁶³ S. Grabski, *Ku lepszemu Polsce*, Warszawa 1938, s. 75.

⁶⁴ J. Zdziechowski, *Mit złotej waluty*, Warszawa 1937, s. 301–303; S. Grabski, *Pamiętniki*, przyg. i wstęp W. Stankiewicz, t. II, Warszawa 1989, s. 287; M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii...*, s. 16.

⁶⁵ R. Rybarski, *Idee przewodnie gospodarstwa Polski*, Warszawa 1939, s. 88.

⁶⁶ J. Giertych, *Tysiąc lat historii polskiego narodu*, t. III, Londyn 1986, s. 102.

⁶⁷ M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii...*, s. 66.

⁶⁸ *Produkcja COP-u na widowni*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1938, nr 81B, s. 6.

⁶⁹ *Zadania przemysłu polskiego wobec COP-u*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1938, nr 39B, s. 6.

⁷⁰ A.J. Kozłowski, A. Buszko, I.Z. Czaplicka-Kozłowska, *op. cit.*, s. 56–57, 69; *Poprzez małe warsztaty do potęgi przemysłowej*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1939, nr 154A, s. 7.

⁷¹ *O polskość Okręgu Centralnego*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1937, nr 340B, s. 3.

⁷² S. Rymar, *Bez programu gospodarczego*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 1, s. 1–2.

⁷³ A. Grzymała-Siedlecki, *Paradoksy naszego życia*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 20, s. 319.

⁷⁴ S. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985, s. 262.

wiadało się za wprowadzeniem przez państwo planowości w gospodarce. Według niego duże przedsiębiorstwa miały stanowić własność publiczną, mniejsze zaś – prywatną⁷⁵. „ABC” było środowiskiem bardziej umiarkowanym od „Falangi”. Poglądy gospodarcze „ABC” były podobne do tych głoszonych przez „młodych” z SN⁷⁶. Według Arkadiusza Mellera:

O ile ONR „ABC” akceptował gospodarkę, w której państwo wyznaczałoby ogólne ramy rozwoju ekonomicznego, bez określenia ścisłych kompetencji nadzoru, ingerencji w procesy ekonomiczne, o tyle „falangiści” uważali, że całość życia gospodarczego powinna być nadzorowana przez jeden scentralizowany ośrodek grupujący wszystkich członków narodu⁷⁷.

Oceniając pozytywnie COP w jednym z organów „Falangi” – „Ruchu Gospodarczym”, napisano: „Jest to okoliczność nader szczęśliwa dla Polski, że program może być realizowany na obszarze, którego położenie i właściwości naturalne pozwalają uzyskać jak najlepsze scharmonizowanie czynników wojskowych, surowcowych, energetycznych, przemysłowych, komunikacyjnych i rolniczych”⁷⁸.

Według „Falangi” inwestycje COP-u nie powinny być dokonywane kosztem innych regionów Polski⁷⁹. Według Jana Mosdorfa, ważnego działacza „Falangi”, należało tworzyć program gospodarczy szerszy niż sam COP⁸⁰. „Falanga” domagała się unarodowienia gospodarki w okręgu⁸¹. „ABC” przychylnie odnosiło się do COP-u. Wskazywano, że jest on potężnym ośrodkiem przemysłu⁸². Podkreślano ogromne zasługi na tym polu robotników i inżynierów. Wskazywano, że jest on w zasadzie pierwszą próbą unifikacji gospodarczej kraju⁸³. Kazimierz Bobiński, zastępca redaktora naczelnego „ABC”, wskazał, że COP jest jednym z procesów stwarzających szansę na zespolenie rozdartych w okresie zaborów poszczególnych części Polski, które po kilkunastu latach po odzyskaniu niepodległości wciąż wykazywały różnice społeczno-kulturowe⁸⁴. Według „ABC” należało unarodowić gospodarkę w COP-ie⁸⁵.

⁷⁵ R. Broniarek, *Ruch Narodowo-Radykalny „Falanga” w świetle pism programowych*, Krzeszowice 2011, s. 93–96.

⁷⁶ P. Świercz, *Wpływ konserwatyzmu na nacjonalizm polski na przykładzie koncepcji społeczno-politycznych nurtu młodoendeckiego i ONR–ABC*, [w:] *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Lublin 2003, s. 370.

⁷⁷ A. Meller, *Analiza porównawcza myśli ekonomicznej i agrarnej Obozu Narodowo-Radykalnego „ABC” i Ruchu Narodowo-Radykalnego „Falanga”*, „Glaukopis” 2010, nr 17–18, s. 79.

⁷⁸ *O budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego*, „Ruch Gospodarczy” 1937, nr 7, s. 19.

⁷⁹ W. Kaszubski, *W walce o kryzys*, „Ruch Gospodarczy” 1937, nr 7, s. 22–23.

⁸⁰ J. Mosdorf, *Wczoraj i jutro. Biblia narodowego radykalizmu*, Warszawa 2012, s. 195.

⁸¹ *Sandomierz. Znamienna uchwała*, „Falanga” 1938, nr 17, s. 7.

⁸² J. Karolec, *Polska nie ma czasu*, „ABC” 1939, nr 1A, s. 3.

⁸³ *Powstaje nowa Polska przemysłowa pracą polskiego robotnika i wysiłkiem mózgu polskiego inżyniera*, „ABC” 1937, nr 341A, s. 3.

⁸⁴ K. Bobiński, *Centralny Okręg Przemysłowy. Przyczyny powstania i warunki rozwoju*, Warszawa 1939, s. 39.

⁸⁵ A. Meller, *Nowy ład gospodarczy jako alternatywa dla liberalizmu i marksizmu. Kwestie go-*

Wśród oceniających COP należy uwzględnić przedstawicieli Katolickiej Nauki Społecznej, u których również wykrystalizowały się poglądy na sprawy gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej. Przedstawiciele tego środowiska akceptowali gospodarkę planową i możliwość oddziaływania państwa na procesy gospodarcze. Narzędzia wpływu państwa na procesy społeczno-ekonomiczne nie mogły jednak zagrażać własności prywatnej⁸⁶. Opowiadano się za solidaryzmem społecznym⁸⁷. Jeden z przedstawicieli środowiska, Witold Krzyżanowski, napisał: „W obliczu grożącej wojny liberalizm gospodarczy byłby podobnym szaleństwem, jak usunięcie z życia gospodarczego inicjatywy prywatnej. [...] Planowa przebudowa kraju może dokonać się tylko w ten sposób, że uchwyci się wolne i nowotworzące się kapitały i skieruje się w pewnym kierunku”⁸⁸. Podobne poglądy miał Czesław Strzeszewski: „Nieumiarkowana wolność gospodarcza przeraża się więc w niewolę. Dobro powszechne sprzeczne jest z tak pojętą wolnością. Interes jednostki prywatnej nie powinien się przeciwstawiać interesowi publicznemu”⁸⁹. Zarówno W. Krzyżanowski, jak i C. Strzeszewski pozytywnie oceniali rolę budowy COP-u⁹⁰. Zdaniem C. Strzeszewskiego w większej mierze powinno się realizować inwestycje infrastrukturalne i surowcowe⁹¹.

Swoją ocenę na temat COP-u wyrażali też przedstawiciele polskiej chrześcijańskiej demokracji (chadecji). W październiku 1937 r. powstało z połączenia Narodowej Partii Robotniczej, Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, Związku Hallerczyków oraz mniejszych organizacji Stronnictwo Pracy (SP)⁹². Program SP opierał się na Katolickiej Nauce Społecznej. Co prawda, własność prywatna miała być podstawą ustroju społeczno-gospodarczego państwa, popierano jednak

spodarcze i agrarne w myśli politycznej Obozu Narodowo-Radykalnego „ABC”, „Głaukopis” 2009, nr 15–16, s. 82.

⁸⁶ K. Turowski, *Nauka społeczna Kościoła w polskich czasopismach katolickich*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, red. C. Strzeszewski, R. Bender, K. Turowski, Warszawa 1981, s. 340–341.

⁸⁷ M. Stanulewicz, *Prawo własności w nauczaniu episkopatu II Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2012, t. LXIV, z. 1, s. 80.

⁸⁸ W. Krzyżanowski, *Finansowanie wojny współczesnej*, Lublin 1938, s. 31.

⁸⁹ C. Strzeszewski, *Granice wolności gospodarczej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. Biskupa Leona Fulmana, cz. 2: Wydział Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych*, Lublin 1939, s. 362.

⁹⁰ *Polityka ekonomiczna według wykładów Prof. Dr Cz. Strzeszewskiego*, oprac. T. Wojciechowski, Lublin 1939, s. 69–70; W. Krzyżanowski, *Z zagadnień gospodarki wojennej*, Lublin 1939, s. 58–59.

⁹¹ C. Strzeszewski, *Stan i możliwości rozwoju przemysłu w woj. lubelskim*, [w:] *Planowanie przestrzenne. Region lubelski I*, Warszawa 1947, s. 99.

⁹² K. Rogaczewska, *Recepcja katolickiej nauki społecznej w założeniach programowych Stronnictwa Pracy*, „Perspectiva – Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2007, R. VI, nr 2 (11), s. 125.

wprowadzenie planowej gospodarki i upaństwowienie wielkiego przemysłu⁹³. Ingerencja państwa w życie gospodarcze miała być ograniczona⁹⁴. Stosunek SP do budowy COP-u był pozytywny, lecz wysuwano sporo postulatów wobec poszczególnych aspektów realizacji planu inwestycyjnego. Analizując jeden z organów omawianego środowiska, tj. pismo „Odnowa”, można stwierdzić, że w pierwszych opiniach polskiej chadecji plan inwestycyjny nie miał prawidłowo skonstruowanej hierarchii poszczególnych celów. Ponadto środki finansowe miały być wydawane nieproporcjonalnie do wagi poszczególnych celów⁹⁵. Te opinie szybko się zmieniały⁹⁶. W piśmie „Przyszłość” wskazano na dużą skalę inwestycji przemysłowych. Stwierdzono, że są one realizowane nie tylko w rejonie przetwórczym „C”, ale również na terenie Lubelszczyzny (w aprowizacyjnym rejonie „B”)⁹⁷. W „Polonii” oceniono, że budowa okręgu była dobrym przykładem planowego przedsięwzięcia świadczącego o dużych możliwościach gospodarczych Polski. Podkreślano przy tym, że w COP należało wykonywać więcej inwestycji infrastrukturalnych, co dodatkowo zachęcałoby do inwestowania przez sektor prywatny⁹⁸. Według „Polonii” należało przeciwstawiać się możliwości przenoszenia zakładów ze Śląska do COP-u⁹⁹.

Wśród ugrupowań lewicowych funkcjonował (wywodzący się ze środowiska piłsudczykowskiego) Związek Związków Zawodowych (ZZZ). Na jego czele stał Jędrzej Moraczewski. Lider ZZZ był zdecydowanym zwolennikiem etatyzmu. Przeciwstawiał się ideom komunistycznym¹⁰⁰. Według środowiska ZZZ doświadczenia wielkiego kryzysu świadczyły o konieczności zwiększenia państwowego wpływu na całość procesów gospodarczych i ich kontroli. Środowiska pracownicze miały współuczestniczyć w kierowaniu państwowymi przedsiębiorstwami¹⁰¹. Do idei COP-u środowisko ZZZ odnosiło się pozytywnie, lecz powściągliwie. Na podstawie jednego z numerów organu ZZZ – „Frontu Robotniczego” z lutego 1937 r. – możemy wywnioskować, że omawiany odłam lewicy zareagował z rezerwą na ogłoszenie realizacji planów inwestycyjnych¹⁰². J. Mo-

⁹³ A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Pracy 1937–1950: ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa 1988, s. 82–83.

⁹⁴ W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy 1937, 1946, 1950*, Warszawa 1986, s. 38.

⁹⁵ J. Beżłaski, *Polityka inwestycyjna*, „Odnowa” 1937, nr 11, s. 7; *idem*, *Artykuł o niczem*, „Odnowa” 1937, nr 28, s. 7.

⁹⁶ W. Bujak, *op. cit.*, s. 38.

⁹⁷ *Rozbudowa przemysłu w COP*, „Przyszłość” 1939, nr 24, s. 4.

⁹⁸ *Kolejność i harmonia robót w COP*, „Polonia” 1938, nr 5076, s. 6.

⁹⁹ (Sk), *Przemysł powiatu tarnogórskiego broni się przed likwidacją. Centralistyczne zakusy COP-u*, „Polonia” 1939, nr 5114, s. 8.

¹⁰⁰ J. Gołota, *Jędrzej Moraczewski (1870–1944). Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002, s. 287, 406.

¹⁰¹ J. Gołębiowski, *Spór o etatyzm...*, s. 62–63.

¹⁰² H. H., *Czy „Centrostrój” czekać będzie los Gdyni?*, „Front Robotniczy” 1937, nr 9, s. 4.

raczewski wskazał: „Dobrze jest, że praca nad uprzemysłowieniem Polski, czyli nad jej uniezależnieniem gospodarczym od zagranicy, ruszyła z martwego punktu”¹⁰³. Uważał jednak, że inwestycje w COP mogłyby być realizowane w szerszym zakresie. Krytycznie odnosił się do prowadzonej polityki pieniężnej. Ilość środków pieniężnych, będących w obiegu, należało zwiększyć do poziomu umożliwiającego zatrudnienie wszystkich bezrobotnych¹⁰⁴.

Głównym opozycyjnym lewicowym ugrupowaniem była Polska Partia Socjalistyczna (PPS). W koncepcjach gospodarczych PPS-u znalazł się m.in. pogląd o konieczności uspołecznienia gospodarki i upaństwowienia jej dziedzin strategicznych. Swoje ważne miejsce znajdowały postulaty poprawy bytu pracowników. PPS odrzucała idee komunistyczne¹⁰⁵. Opinie na temat COP-u w łonie PPS-u były podzielone. W centralnym organie prasowym „Robotnik” wskazywano, że COP stanowił receptę na czasowe rozwiązanie problemów społeczno-gospodarczych. COP według PPS-u tworzył niedostateczną liczbę miejsc pracy i dlatego nie mógł stanowić sposobu na likwidację bezrobocia¹⁰⁶. Z drugiej strony chwalono ogromne tempo inwestycji. Według PPS-u czas ich realizacji miał nawet wyprzedzać to, co zakładano w planach inwestycyjnych¹⁰⁷. Myślę jednak, że sprawa związana z rynkiem pracy w COP-ie była dla PPS-u o wiele bardziej istotna niż tempo budowy COP-u.

Istotnym elementem poglądów polityczno-gospodarczych Stronnictwa Ludowego (SL) było funkcjonowanie silnego samorządu i spółdzielczości¹⁰⁸. W modernizacji kraju dla SL ważna była sprawa unowocześnienia rolnictwa¹⁰⁹. Za funkcjonowanie gospodarki planowej w większej mierze miał odpowiadać czynnik społeczny (a nie państwowy)¹¹⁰. Małe i średnie zakłady produkcyjne miały po-

¹⁰³ J. Moraczewski, *Moralny pieniądz*, „Front Robotniczy” 1939, nr 5/6, s. 1.

¹⁰⁴ *Idem*, *Rozważania nad położeniem politycznym i gospodarczym Polski*, Warszawa 1938, s. 25–26, 31; M.M. Drozdowski, *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii...*, s. 16.

¹⁰⁵ S. Michałowski, *Polska Partia Socjalistyczna – partia idei i pragmatyzmu*, [w:] *Główne obozy polityczne II Rzeczypospolitej. Na tle wydarzeń epoki*, red. M. Ryba, Lublin 2012, s. 98–99; J. Tomicki, *Ruch robotniczy w Polsce 1935–1939 (Do użytku wewnętrznego)*, Warszawa 1977, s. 148–149.

¹⁰⁶ *Problem dnia w Polsce*, „Robotnik” 1938, nr 169, s. 3; *O uprzemysłowienie Polski*, „Robotnik Polski w Wielkiej Brytanii” 1943, Vol. 4, nr 17, s. 2; A.J. Kozłowski, A. Buszko, I.Z. Czapliska-Kozłowska, *op. cit.*, s. 53.

¹⁰⁷ R. B., *COP czyli co może zdziałać Stalowa Wola*, „Robotnik” 1938, nr 336, s. 4.

¹⁰⁸ S. Sobol, *Spoleczno-polityczne koncepcje SL na łamach „Zielonego Sztandaru” w latach 1931–1939*, „Wiś Współczesna” 1981, R. XXV, nr 4 (290), s. 116.

¹⁰⁹ T. Janicki, *Agrarystyczna idea „trzeciej drogi”*. *Wizje modernizacji społeczno-gospodarczej w koncepcjach głównego nurtu polskiego agraryzmu 1934–1946*, [w:] *Między zacofaniem a modernizacją. Społeczno-gospodarcze problemy ziem polskich na przestrzeni wieków*, red. E. Kościak, T. Głowiński, Wrocław 2009, s. 150; A. Łuczak, *Spoleczeństwo i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982, s. 119.

¹¹⁰ A. Golec, *Myśl gospodarcza w programach ruchu ludowego*, [w:] *Idee gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Orłowski, Lublin 1996, s. 35.

zostać w posiadaniu inicjatywy prywatnej¹¹¹. W świetle opinii publikowanych w organie SL – „Zielonym Sztandarze” – można stwierdzić, że omawiane środowisko popierało COP, lecz z dużą dozą krytycyzmu. Bardzo pozytywnie oceniono fakt wybudowania w ciągu dwóch lat sporej liczby fabryk¹¹². Dużą zaletą COP-u było wykonanie różnego rodzaju inwestycji na terenach dziewiczych, których krajobraz gospodarczy intensywnie się zmieniał. W opinii SL na terenie COP-u było zatrudnionych zbyt mało mieszkańców miejscowych terenów rolniczych¹¹³. SL domagało się, aby przy realizacji COP-u zwracano większą uwagę na sprawy związane z gospodarczym położeniem wsi¹¹⁴.

W ramach działających od 1937 r. Klubów Demokratycznych powstało w 1939 r. Stronnictwo Demokratyczne (SD)¹¹⁵. Antoni Czubiński wskazał, że SD postulowało „przejęcie przez państwo i samorząd podstawowych działów gospodarczych i wprowadzenie gospodarki planowej. Działy nie przejęte przez państwo i samorząd zachowałyby prywatny charakter, ale poddane zostałyby kontroli i opiece ze strony państwa”¹¹⁶. SD uważało, że COP był sporym osiągnięciem polityki gospodarczej. Jednocześnie wysuwano wobec sprawy budowy okręgu pewne uwagi krytyczne. Zdaniem SD w COP-ie powinno się realizować więcej inwestycji poprawiających stan miejscowej służby zdrowia¹¹⁷. Wskazywano, że państwo w realizacji polityki inwestycyjnej nie musi opierać wartości polskiej waluty na parytecie złota, ale na tym, co swoją pracą wytworzy społeczeństwo¹¹⁸. Oczekiwano szerszego planu gospodarczego. COP traktowano jako jeden z jego elementów¹¹⁹.

Komunistyczna Parta Polski (KPP) propagowała zupełne przeistoczenie ustroju społeczno-gospodarczego na drodze rewolucji, której generalnym zamierzeniem miała być likwidacja prywatnej własności środków produkcji¹²⁰. Opinia

¹¹¹ J. Jachymek, *Przemysł w myśli politycznej ruchu ludowego (do 1939 roku)*, „Res Historica” 2006, t. XXIII, s. 156.

¹¹² S.S. Gębała, *Z Centralnego Okręgu Przemysłowego. II. Co jest, a czego nie ma*, „Zielony Sztandar” 1938, nr 25, s. 6.

¹¹³ *Idem*, *Z Centralnego Okręgu Przemysłowego. I. Co jest, a czego nie ma*, „Zielony Sztandar” 1938, nr 24, s. 6.

¹¹⁴ *Ogólnopolska konferencja gospodarcza ruchu ludowego. III*, „Zielony Sztandar” 1939, nr 1, s. 6; A.J. Kozłowski, A. Buszko, I.Z. Czaplicka-Kozłowska, *op. cit.*, s. 61.

¹¹⁵ A. Czubiński, *Teoria i praktyka demokracji w Polsce okresu międzywojennego (1918–1939)*, [w:] A. Czubiński, *Studia ostatnie*, red. J. Chodera, Poznań 2009, s. 219–220.

¹¹⁶ *Idem*, *Stronnictwo Demokratyczne, 1937–1989: zarys dziejów*, Poznań 1998, s. 101.

¹¹⁷ *Przemówienie senatora Michałowicza*, [w:] *Materiały do historii Klubów Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego w latach 1937–1939*, wstęp i oprac. L. Chajna, cz. 1, Warszawa 1964, s. 168–169.

¹¹⁸ S. Sergiusz, *Momenty psychologiczne w polskiej gospodarce społecznej*, „Krakowski Kurier Wieczorny” 1939, nr 6, s. 3.

¹¹⁹ L., *Miljard inwestycyjny*, „Krakowski Kurier Wieczorny” 1938, nr 4 (287), s. 2.

¹²⁰ J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 515; K. Trem-

KKP o COP-ie była jednoznacznie negatywna. Zajmujący się sprawami ekonomicznymi Jerzy Ryng w partyjnym „Przeglądzie” stwierdził, że polityka inwestycyjna na terenie COP-u jest realizowana nie dla celów społecznych i gospodarczych, tylko przeciwko ZSRR (w kontekście rozwoju zbrojeń)¹²¹. W jednym z numerów „Czerwonego Sztandaru” napisano:

[...] w swych porównaniach międzynarodowych p. wicepremier nigdy nie uwzględnia ZSRR – czemu zresztą, właściwie mówiąc, trudno się dziwić, gdyż są to rzeczywiście osiągnięcia nieporównywalne [...]. Rozbudowę przemysłu wojennego, który ma być ześrodkowany w specjalnym „Okręgu Centralnym” nazywa się szumnie „zagospodarowywaniem Polski”. Forsowanie na wzór hitlerowski przemysłu zbrojeniowego nie pod kątem widzenia rzeczywistych potrzeb gospodarstwa krajowego, ale w myśl nakazów targowicowej polityki Becka – oto jest istotny cel tworzenia krzykliwie reklamowanego „Centralnego Okręgu” Przemysłowego. Oznacza to wzmoczenie „dysproporcji” ekonomicznych w Polsce, a nie prawdziwy rozwój sił produkcyjnych, nie wzrost powszechnego dobrobytu¹²².

Podsumowując niniejsze rozważania oraz nawiązując do pytań badawczych postawionych we wstępie, można dojść do kilku interesujących wniosków. Część zaprezentowanych opinii miało przynajmniej minimalny wydźwięk polityczny, tj. opinia konkretnego środowiska na temat budowy COP-u była uwarunkowana np. opozycyjnym nastawieniem wobec rządzących lub negatywnym ustosunkowaniem się do innego środowiska. W zdecydowanej większości przypadków główną przesłanką do formułowania określonych opinii były konkretne oczekiwania wobec rządzących i ten aspekt upodabniał do siebie poszczególne opinie. Oczekiwania te dotyczyły sposobu realizacji inwestycji, wprowadzenia określonych przedsięwzięć gospodarczych, konieczności skoncentrowania się na wspieraniu danej dziedziny gospodarki, prowadzeniu intensywnej polityki gospodarczej w innych częściach Polski niż COP itd. Oczekiwania te wynikały głównie z zasad programowych lub kwestii światopoglądowych reprezentowanych przez określone środowiska. Można zauważyć, że poszczególne grupy, nawet gdy pozytywnie opiniowały COP, starały się zasugerować postulaty zgodne ze swoimi poglądami lub interesami. Największymi „interesariuszami” byli zapewne członkowie „Lewiatana”, którzy swoje ustosunkowanie się do COP-u mogli zmieniać w zależności od tego, czy rząd egzekwował realizację ich interesów gospodarczych. Urszula Zagóra-Jonszta stwierdziła, że „Lewiatan” „poparł Kwiatkowskiego, ponieważ jego polityka stwarzała możliwości rozwoju opartego na przywilejach rządu i była mniej radykalna niż propozycje lansowane przez grupę

bicka, *Komunistyczna Partia Polski*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W Paruch, Lublin 2001, s. 331

¹²¹ J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski 1935–1938: studium historyczne*, Warszawa 1975, s. 346; J. Ryng, *Plan inwestycyjny ministra Kwiatkowskiego*, „Przegląd” 1937, nr 2, s. 5

¹²² *O demokratycznej politykę gospodarczą*, „Czerwony Sztandar” 1937, nr 17, s. 6.

pułkowników [nie pułkowników, a Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i OZN – przyp. W. C.]”¹²³. Jan Kofman stwierdził ponadto: „Stosunek Lewiatana do planów inwestycyjnych i COP stanowił w jakimś stopniu także odpowiedź na kierowane pod adresem Związku zarzuty, że wielki biznes z zasady sprzeciwiał się inwestowaniu w COP i unikał tego”¹²⁴. W jednym przypadku mieliśmy opinię o jednoznacznie upolitycznionym nacechowaniu. Sformułowała ją KPP.

W przypadku niemal każdego środowiska pojawiały się postulaty związane ze sposobem realizacji COP-u. W przeważającej mierze dotyczyły one konieczności wprowadzenia otwartej polityki pieniężnej, poszerzenia programu inwestycyjnego (czy to przez większe inwestycje, czy objęcie nimi – podobnie jak COP – innych terenów Polski) lub jego ograniczenia. Istniał również taki typ postulatu, który można było przyporządkować pojedynczemu środowisku (np. organizację inwestycji na wzór radziecki według KPP). Warto zauważyć, że dzięki prześledzeniu opinii danych środowisk na temat COP-u można dość szczegółowo przedstawić i odzwierciedlić poszczególne poglądy na model rozwoju gospodarczego Polski.

Władze rządowe nie mogły zaaprobować wszystkich postulatów dotyczących modelu rozwoju gospodarczego Polski. Historia pokazuje jednak, że COP był inwestycją wszechstronną. Państwo wiodło prym w realizowaniu inwestycji, lecz prężną działalność w COP-ie prowadziły też różne sektory i instytucje. COP starano się realizować jako pewną koncepcję kompromisową, w której każde środowisko mogłoby znaleźć spełnienie części własnych postulatów. Myślę, że w przypadku większości środowisk mieliśmy do czynienia nie tylko z pozytywną oceną budowy COP-u, ale też ich uwagi krytyczne miały charakter konstruktywny. Można dojść również do innego interesującego wniosku. Praktycznie realizowana polityka gospodarcza mogła zmieniać wizję rozwoju gospodarczego wyznawaną przez dane środowisko lub jego członków. Ocena praktycznej polityki gospodarczej mogła bowiem odbiegać od oceny teorii rozwoju gospodarczego. Widzimy to na przykładzie osoby Ferdynanda Zweiga.

Wydaje mi się, że poruszona przeze mnie w artykule tematyka została w większym procencie wyczerpana. Niewątpliwie można pokusić się o perspektywę rzetelnego przedstawienia kwestii ustosunkowania się do COP-u przedstawicieli poszczególnych nurtów ekonomii Drugiej Rzeczypospolitej, takich jak np. Oskar Lange, Roger Battaglia, Feliks Młynarski, Wincent Styś, Edward Taylor i wielu innych, w tym przedstawicieli mniejszych środowisk politycznych, społecznych, naukowych, gospodarczych itp.

¹²³ U. Zagóra-Jonszta, *Planowanie w opinii sfer przemysłowych II Rzeczypospolitej*, „Ekonomista” 1994, nr 2, s. 275.

¹²⁴ J. Kofman, *Lewiatan a podstawowe zagadnienia ekonomiczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986, s. 173.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- (Sk), *Przemysł powiatu tarnogórskiego broni się przed likwidacją. Centralistyczne zakusy COP-u*, „Polonia” 1939, nr 5114.
- (w.b.), *COP – symbol stałości i poprawy*, „Gazeta Polska” 1938, nr 98.
- A. G., *O właściwą propagandę na rzecz COP-u*, „Czas” 1938, nr 108.
- Al, *COP a Ziemia Wschodnie*, „Słowo” 1938, nr 162.
- Bezlaski J., *Artykuł o niczym*, „Odnowa” 1937, nr 28.
- Bezlaski J., *Polityka inwestycyjna*, „Odnowa” 1937, nr 11.
- Bobiński K., *Centralny Okręg Przemysłowy. Przyczyny powstania i warunki rozwoju*, Warszawa 1939.
- Broszura Dyr. Rakowskiego*, „Polityka Gospodarcza” 1939, nr 90.
- Centralny Okręg*, „Polityka Gospodarcza” 1938, nr 76.
- COP a obrona państwa*, „Polska Zbrojna” 1938, nr 103.
- Dudziński J., *Moich siedem grzechów głównych*, Warszawa 1939.
- Fragment przemówienia E. Kwiatkowskiego na Plenum Sejmu z 1 XII 1937 r. dotyczący budowy COP-u*, [w:] *Archiwum polityczne Eugeniusza Kwiatkowskiego*, wstęp, wybór i oprac. M.M. Drozdowski, współpr. E. Kwiatkowska-Obrąpalska, Warszawa 2002.
- Fragment przemówienia E. Kwiatkowskiego na Plenum Sejmu z 2 XII 1938 r. na temat realizacji Czteroletniego Planu Inwestycyjnego i koncepcji planu piętnastoletniego*, [w:] *Archiwum polityczne Eugeniusza Kwiatkowskiego*, wstęp, wybór i oprac. M.M. Drozdowski, współpr. E. Kwiatkowska-Obrąpalska, Warszawa 2002.
- Gębala S.S., *Z Centralnego Okręgu Przemysłowego. I. Co jest, a czego nie ma*, „Zielony Sztandar” 1938, nr 24.
- Gębala S.S., *Z Centralnego Okręgu Przemysłowego. II. Co jest, a czego nie ma*, „Zielony Sztandar” 1938, nr 25.
- Giertych J., *Tysiąc lat historii polskiego narodu*, t. III, Londyn 1986.
- Głąbiński S., *Wspomnienia polityczne*, Warszawa 2007.
- Grabski S., *Ku lepszemu Polsce*, Warszawa 1938.
- Grabski S., *Pamiętniki*, przyg. i wstęp W. Stankiewicz, t. II, Warszawa 1989.
- Grzymała-Siedlecki A., *Paradoksy naszego życia*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 20.
- H. H., *Czy „Centrostrój” czekać będzie los Gdyni?*, „Front Robotniczy” 1937, nr 9.
- Heydel A., *Wytyczne gospodarki wojennej*, „Polityka Gospodarcza” 1939, nr 84/85.
- Ihnatowicz W., *Wyzwolenie energii*, „Jutro Pracy” 1938, nr 5.
- Impulsy odnowienia sił. Przemówienie posła Andrzeja Wierzbickiego na plenum Sejmu dn. 14 lutego 1938 r.*, „Przegląd Gospodarczy” 1938, z. 5.
- Interwencjonizm podatkowy*, „Czas” 1938, nr 81.
- Karolec J., *Polska nie ma czasu*, „ABC” 1939, nr 1A.
- Kaszubski W., *W walce o kryzys*, „Ruch Gospodarczy” 1937, nr 7.
- Kolejność i harmonia robót w COP*, „Polonia” 1938, nr 5076.
- Krzyżanowski W., *Finansowanie wojny współczesnej*, Lublin 1938.
- Krzyżanowski W., *Z zagadnień gospodarki wojennej*, Lublin 1939.
- L., *Miljard inwestycyjny*, „Krakowski Kurier Wieczorny” 1938, nr 4 (287).
- Lauterbach S., *Inwestycje polityczne*, „Polityka Gospodarcza” 1937, nr 39.
- Lauterbach S., *O totalną logikę gospodarczą (na marginesie dyskusji Kwiatkowski – Wenda)*, „Polityka Gospodarcza” 1938, nr 78.
- Moraczewski J., *Moralny pieniądz*, „Front Robotniczy” 1939, nr 5/6.

- Moraczewski J., *Rozważania nad położeniem politycznym i gospodarczym Polski*, Warszawa 1938.
- Morawski K., *Wspomnienia z pracy w Ministerstwie Skarbu (Od grudnia 1936 do października 1939)*, „Kultura” (Paryż) 1950, nr 2/28–3/29.
- Mosdorf J., *Wczoraj i jutro. Biblia narodowego radykalizmu*, Warszawa 2012.
- O budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego*, „Ruch Gospodarczy” 1937, nr 7.
- O demokratyczną politykę gospodarczą*, „Czerwony Sztandar” 1937, nr 17.
- O polskość Okręgu Centralnego*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1937, nr 340B.
- O uprzemysłowienie Polski*, „Robotnik Polski w Wielkiej Brytanii” 1943, Vol. 4, nr 17.
- Ogólnopolska konferencja gospodarcza ruchu ludowego. III*, „Zielony Sztandar” 1939, nr 1.
- Polityka ekonomiczna według wykładów Prof. Dr Cz. Strzeszewskiego*, oprac. T. Wojciechowski, Lublin 1939.
- Poprzez małe warsztaty do potęgi przemysłowej*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1939, nr 154A.
- Powstaje nowa Polska przemysłowa pracą polskiego robotnika i wysiłkiem mózgu polskiego inżyniera*, „ABC” 1937, nr 341A.
- Prawda gospodarcza*, „Nasza Przyszłość” 1938, nr 66.
- Problem dnia w Polsce*, „Robotnik” 1938, nr 169.
- Produkcja COP-u na widowni*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1938, nr 81B.
- Pruszyński M., *Kilka uwag o COPie*, „Polityka” 1938, nr 12.
- Przemówienie senatora Michałowicza*, [w:] *Materiały do historii Klubów Demokratycznych i Stronnictwa Demokratycznego w latach 1937–1939*, wstęp i oprac. L. Chajna, cz. 1, Warszawa 1964.
- Przemysłowcy tworzą wielkie zakłady fabryczne w COP*, „Kurier Polski” 1938, nr 224.
- Przygotowanie gospodarstwa do wojny*, „Czas” 1938, nr 160.
- Ptaszyński W., *Krok naprzód*, „Gospodarka Narodowa” 1938, nr 19.
- R. B., *COP czyli co może zdziałać Stalowa Wola*, „Robotnik” 1938, nr 336.
- Rakowski J., *Rola Centralnego Okręgu Przemysłowego*, Warszawa 1938.
- Rozbudowa przemysłu w COP*, „Przyszłość” 1939, nr 24.
- Rybarski R., *Idee przewodnie gospodarstwa Polski*, Warszawa 1939.
- Rymar S., *Bez programu gospodarczego*, „Myśl Narodowa” 1938, nr 1.
- Ryng J., *Plan inwestycyjny ministra Kwiatkowskiego*, „Przegląd” 1937, nr 2.
- Sandomierz. Znamienna uchwała*, „Falanga” 1938, nr 17.
- Sergiusz S., *Momenty psychologiczne w polskiej gospodarce społecznej*, „Krakowski Kurier Wieczorny” 1939, nr 6.
- Strzeszewski C., *Granice wolności gospodarczej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. Biskupa Leona Fulmana*, cz. 2: *Wydział Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych*, Lublin 1939.
- Strzeszewski C., *Stan i możliwości rozwoju przemysłu w woj. lubelskim*, [w:] *Planowanie przestrzenne. Region lubelski I*, Warszawa 1947.
- Wańkiewicz M., *Nie mów „COP”*, „Naród i Państwo” 1938, nr 47–48.
- Zadania przemysłu polskiego wobec COP-u*, „Warszawski Dziennik Narodowy” 1938, nr 39B.
- Zdziechowski J., *Mit złotej waluty*, Warszawa 1937.

Opracowania

- Andrusiewicz A., *Stronnictwo Pracy 1937–1950: ze studiów nad dziejami najnowszymi chadecji w Polsce*, Warszawa 1988.
- Bardach J., *Grupa „Jutro Pracy” a idea konsolidacji narodowej w latach 1935–1939*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1981, No. 543, Historia XXXVI.
- Bernadzikiewicz T., *Mała reforma etatyżmu*, Warszawa 1937.

- Broniarek R., *Ruch Narodowo-Radykalny „Falanga” w świetle pism programowych*, Krzeszowice 2011.
- Bujak W., *Historia Stronnictwa Pracy 1937, 1946, 1950*, Warszawa 1986.
- Chudzik W., *Wybrane aspekty propagandy gospodarczej – na przykładzie Centralnego Okręgu Przemysłowego (1936–1939)*, Konferencja pt. „Władza a społeczeństwo”, Katowice, 12 czerwca 2013 r., Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego [w druku].
- Czerwiński M., *Leseferyzm – interwencjonizm liberalny – planowanie centralne. Ferdynanda Zweiga ewolucja poglądów dotyczących gospodarczej roli państwa*, [w:] *Dokowania współczesnej myśli ekonomicznej – teorie ekonomiczne a polityka gospodarcza państw*, red. U. Zagóra-Jonszta, Katowice 2001.
- Czerwiński M., *Poglądy społeczno-ekonomiczne Ferdynanda Zweiga*, Katowice 1996.
- Czubiński A., *Stronnictwo Demokratyczne, 1937–1989: zarys dziejów*, Poznań 1998.
- Czubiński A., *Teoria i praktyka demokracji w Polsce okresu międzywojennego (1918–1939)*, [w:] A. Czubiński, *Studia ostatnie*, red. J. Chodera, Poznań 2009.
- Drozdowski M.M., *Eugeniusz Kwiatkowski w polskiej historiografii i publicystyce historyczno-ekonomicznej*, Warszawa 1992.
- Drozdowski M.M., *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939*, Warszawa 1963.
- Dziemianko Z., *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń 2004.
- Dziewulski K., *Spór o etatyzm 1919–1939*, Warszawa 1981.
- Faryś J., *Myśl gospodarcza pilsudczyków (1935–1939)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1986, R. I (XXX), z. 3.
- Furtak M., *COP Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939 – architektura i urbanistyka: kraj, region, miasto, fabryka, osiedle, budynek*, Łódź – Kraków 2014.
- Gałka B., *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*, wydanie uzup. i popr., Toruń 2013.
- Golec A., *Myśl gospodarcza w programach ruchu ludowego*, [w:] *Idee gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej*, red. R. Orłowski, Lublin 1996.
- Gołębiowski J., *COP: dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000.
- Gołębiowski J., *Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939*, Kraków 1978.
- Gołota J., *Jędrzej Moraczewski (1870–1944). Pierwszy premier II Rzeczypospolitej*, Ostrołęka 2002.
- Grzybek D., *Polityczne konsekwencje idei ekonomicznych w myśli polskiej 1869–1939*, Kraków 2012.
- Gzella J., *Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939)*, Toruń 1993.
- Hockuba Z., *Liberalizm gospodarczy szkoły krakowskiej*, „Ekonomista” 1994, nr 6.
- Holzer J., *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974.
- Jachymek J., *Przemysł w myśli politycznej ruchu ludowego (do 1939 roku)*, „Res Historica” 2006, t. XXIII.
- Janicki T., *Agrarystyczna idea „trzeciej drogi”. Wizje modernizacji społeczno-gospodarczej w koncepcjach głównego nurtu polskiego agraryzmu 1934–1946*, [w:] *Między zacofaniem a modernizacją. Społeczno-gospodarcze problemy ziem polskich na przestrzeni wieków*, red. E. Kościak, T. Głowiński, Wrocław 2009.
- Janus P., *W nurcie polskiego etatyzmu. Stefan Starzyński i Pierwsza Brygada Gospodarcza 1926–1932*, Kraków 2009.
- Jarosz A., *Problem etatyzmu w ujęciu przedstawicieli Klubu Gospodarki Narodowej*, „Gospodarka Narodowa” 2001, z. 4 (116).
- Kofman J., *Lewiatan a podstawowe zagadnienia ekonomiczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986.
- Kornaś J., *Stracone nadzieje. Szkice z myśli społeczno-politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1945)*, Toruń – Kraków 2009.

- Kowalski J., *Komunistyczna Partia Polski 1935–1938: studium historyczne*, Warszawa 1975.
- Kozłowski A.J., Buszko A., Czaplicka-Kozłowska I.Z., *Centralny Okręg Przemysłowy: koncepcja i realizacja w artykułach prasowych z lat 1935–1939*, Olsztyn 2010.
- Król M., *Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych” i „Polityki”*, Warszawa 1980.
- Lipska A.A., *Koncepcje gospodarcze rządu 1936–1939. Rys historyczny*, [w:] *Koncepcje gospodarcze Eugeniusza Kwiatkowskiego 1888–1974. Konferencja Naukowa. Koszalin, 12 grudnia 2000 r.*, red. L. Bończa-Bystrzycki, B. Polak, t. I, Koszalin 2000.
- Łuczak A., *Spółczesność i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.
- Majchrowski J.M., *Problematyka ekonomiczno-społeczna w myśli politycznej Obozu Zjednoczenia Narodowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1981, t. DCXXX.
- Majchrowski J., *Silni, zwarci, gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985.
- Meller A., *Analiza porównawcza myśli ekonomicznej i agrarnej Obozu Narodowo-Radykalnego „ABC” i Ruchu Narodowo-Radykalnego „Falanga”*, „Glaukopis” 2010, nr 17–18.
- Meller A., *Nowy ład gospodarczy jako alternatywa dla liberalizmu i marksizmu. Kwestie gospodarcze i agrarne w myśli politycznej Obozu Narodowo-Radykalnego „ABC”*, „Glaukopis” 2009, nr 15–16.
- Mich W., *Między integryzmem a liberalizmem. Polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin 1996.
- Mich W., *Publicystyka „Naszej Przyszłości” 1930–1939*, Lublin 2009.
- Michałowski S., *Polska Partia Socjalistyczna – partia idei i pragmatyzmu*, [w:] *Główne obozy polityczne II Rzeczypospolitej. Na tle wydarzeń epoki*, red. M. Ryba, Lublin 2012.
- Paczkowski A., *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980.
- Paruch W., *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*, Lublin 2005.
- Rogaczewska K., *Recepcja katolickiej nauki społecznej w założeniach programowych Stronnictwa Pracy*, „Perspectiva – Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2007, R. VI, nr 2 (11).
- Rudnicki S., *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985.
- Ryba M., *Spór o politykę ekonomiczną w myśli obozu narodowego*, „Cywilizacja” 2007, nr 20.
- Samecki W., *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939: wstępna faza programu uprzemysłowienia Polski*, Wrocław 1998.
- Schetyna G., *Neokonserwatyści w II Rzeczypospolitej*, „Czas Kultury” 1990, nr 17.
- Sikorski T., *„Narodowi piłsudczycy”. Nacjonalizm państwowy w ujęciu grupy „Jutro Pracy” (1931–1939)*, [w:] *Polska bez marszałka. Dylematy piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008.
- Sobol S., *Społeczno-polityczne koncepcje SL na łamach „Zielonego Sztandaru” w latach 1931–1939*, „Wież Współczesna” 1981, R. XXV, nr 4 (290).
- Sokołowski K., *Czesław Bobrowski i „Gospodarka Narodowa”*. Przyczynek do historii, „Ekonomista” 1984, nr 1–2.
- Stanulewicz M., *Prawo własności w nauczaniu episkopatu II Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2012, t. LXIV, z. 1.
- Szołucha M., *Naród i ekonomia. Myśl społeczno-ekonomiczna Narodowej Demokracji w okresie II RP*, Szczecin 2008.
- Świerszcz P., *Wpływ konserwatyzmu na nacjonalizm polski na przykładzie koncepcji społeczno-politycznych nurtu młodoendeckiego i ONR–ABC*, [w:] *Konserwatyzm. Historia i współczesność*, red. S. Stępień, Lublin 2003.
- Tanewski P., *Publicystyka gospodarcza Stanisława Lauterbacha-Zarzewskiego w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, R. CII, z. 2.

- Tomicki J., *Ruch robotniczy w Polsce 1935–1939 (Do użytku wewnętrznego)*, Warszawa 1977.
- Trembicka K., *Komunistyczna Partia Polski*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W Paruch, Lublin 2001.
- Turowski K., *Nauka społeczna Kościoła w polskich czasopismach katolickich*, [w:] *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939*, red. C. Strzeszewski, R. Bender, K. Turowski, Warszawa 1981.
- Waingertner P., „Naprawa” (1926–1939). *Z dziejów obozu pomajowego*, Warszawa 1999.
- Waingertner P., *Ruch zetowy w Drugiej Rzeczypospolitej. Studium myśli politycznej*, Łódź 2006.
- Wojtacki M., „Słowo” Stanisława Cata-Mackiewicza. *Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939: monografia pisma*, Toruń 2009.
- Zagóra-Jonszta U., *Planowanie w opinii sfer przemysłowych II Rzeczypospolitej*, „*Ekonomista*” 1994, nr 2.
- Zagóra-Jonszta U., *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (Problemy etatyzmu, planowania i kartelizacji)*, Katowice 1991.

SUMMARY

Many different societies of the Second Polish Republic (political, economical, science, etc.) had voiced their opinions on the issue of the Central Industrial District. In this article I had analyzed how particular societies had evaluated the construction of the Central Industrial District. Those evaluations had been presented on a background of economical views of aforementioned societies. They concerned how those investments were handled, how much money had been spent on them, supporting particular branches of the economy, issues of the workforce market, etc. Discussion about the biggest investment of the Second Republic was a major part of the political debate in Poland in the second part of the 30s.

Keywords: Central Industrial District; the economy of the Second Polish Republic; Army of Second Polish Republic; economic and political ideas